

Dávid András

**MADÁCH DRÁMÁINAK
DÉLSZLÁV SZEREPLŐI
ÉS SZÍNTEREI**

1.

Jelen közleményünk a MADÁCH MŰVÉNEK DÉLSZLÁV VONATKOZÁSAI címmel készült, nagyobb lélegzetű dolgozat első része. E dolgozatban ugyanis Madách műve délszláv vonatkozásainak három lehető rétegével foglalkozunk. Az elsőben ti. Madách drámáinak délszláv szereplőit és színtereit mutatjuk be, a másodikban a Tragédia délszláv útját foglaljuk össze, a harmadik részben pedig *Az ember tragédiája* és Petar Petrović Njegoš *Luča mikrokozma* c. bölcséleti eposza között vonunk párhuzamot.

Dolgozatunk jórészt 1973-ban készült, abban az esztendőben, amikor Petőfi születésének 150 éves jubileumi fényei mellett kissé megfélekedtünk arról, hogy egy egészében halkabb, de a mindenkori EMBER létének időtlen időket betöltő és egyszersmind alapvető és roppant méretű kérdéseit ritka szenvedéllyel kutató költőnk, az alsó sztrégovai *Madách Imre* (1823—1864) születésétől (1823. jan. 21.) ebben az évben (ti. 1973-ban) ugyancsak pontosan és kerekén 150 esztendő telt el. Épp ezért emlékezünk és emlékeztetünk itt arra is, hogy 1974. okt. 5-én halálának 110. évfordulója pergett le az idő homokóráján.

Legyen mindezért tehát jelen fejtegetésünk aktív emlékezés a Tragédia zseniális alkotójára, adózás Madách költői szellemének; egyúttal pedig legyen kísérlet arra, hogy Madách költői művének eddigi vizsgálatához, gazdag értékeléséhez és láttatásához egy újabb szempontot is hozzáadjunk, keresve és fölmutatva a költői opusában rejlő délszláv vonatkozásokat. Úgy hisszük ugyanis, hogy hazai viszonylatainkban épp a délszláv vonatkozások ismertetésével és fölmutatásával hódolhatunk a legméltóbb módon Madách szellemi nagysága előtt.

2.

Madách művének délszláv elemeket tartalmazó rétege mindeddig nem foglalkoztatta sem a magyar, sem a délszláv irodalomtörténészeket; de ugyanakkor elkerülte a magyar—délszláv kapcsolattörténet kutatói-

nak érdeklődését avagy figyelmét is. A köztudatban, illetőleg a megfelelő szakkörökben ugyanis a Madách művéhez fűződő délszláv vonatkozások kérdése nyilván kizárólag a Tragédia útjának és sorsának történetét asszociálja a délszláv népek körében eszközölt fordításával, illetőleg színrevitelével kapcsolatosan. Épp ezért (és épp az előbbi vonatkozásokon túlmenően) dolgozatunk egyértelmű céljának tekintjük elsősorban magában a madáchi opusban található délszláv elemek fölmutatását, amivel teljesebbé kívánjuk tenni a Madách műve köré szövődő délszláv vonatkozások összképét. E teljesebb összkép megkörvonalazásával arra is rá szeretnénk világítani, hogy Madách művének délszláv adalékai nem tekinthetők kizárólag másodlagos jellegűeknek, mivel nem csak Az ember tragédiájának délszláv nyelveken kimutatható utóéletére vonatkoznak. Arról van szó, hogy magából a madáchi műből is olyan délszláv vonatkozások szűrhetők ki, amelyek alapvetően e mű integritását képezik, s így minőségüknel fogva is elsődleges jellegűek.

3.

Mielőtt azonban a délszláv vonatkozások részletesebb fejtegetésére térnénk, időzzünk el egy kissé Madách költői, művészi habitusának romantikus akcentusainál.

Állapítsuk meg mindenekelőtt, hogy írónk világnézeti orientálódását a reformkori liberalizmus és a haladó romantika alapozza meg. Ilyen irányultságának megfelelően a romantizmus magyar és külföldi panteonja képviselőinek ihlető szellemi forrásához zárandokol, vagyis Kölcsey, Vörösmarty, Bajza és Eötvös; illetve Victor Hugo romantikus spektrumának színeivel és színárnyalataival fogunk találkozni költői művének főként alakuló, bontakozó korszakában.

E romantikus színskálához tartozik kifejezett szabadságrajongása, amely már első drámai alkotásában, a *Commodus* címűben is erőteljes kifejezést nyer. E darabjában ti. a zsarnok császár jelenségét, valamint a zsarnoki önkényuralom ellen tragikus következetességgel harcoló, szabadságszerető ifjak küzdelmét festi. Ehhez a romantikus költői tételéhez, ti. a szabadságrajongáshoz, hűségesen ragaszkodik majd fejlődésének későbbi korszakában, az utóromantika idején is; hiszen a *Commodus* elemeit *Az ember tragédiája* római jelenetébe fogja beépíteni. A *Commodus*hoz hasonlóan, más, kezdő korszakából származó alkotásaiban is, a romantikus életigény kerül előtérbe, s ez főként a szabadság gáttalanságának eszméjét szorgalmazva, annak korlátozottságát, illetve korlátozását és körülhatárolását veti el. Az ilyen romantikus alapvetés logikusnak tekinthető következménye az egyén, a nagy tettekre vállalkozó és az ugyancsak nagy tettekre képes egyén kultusza. Az ilyen tulajdonságokkal rendelkező, kivételes egyént azonban leggyakrabban a közöny, a meg nem értés, a kaján visszahúzás hínárja veszi körül. Az így komponált egyén a romantikus szerelmi ideál jelzéseit fogja magán viselni, ami *Az ember tragédiáján* kívül is számos példával szemléltethető. Így a *Férfi*

és nő c. tragédiájával, vagy a keserűséggel átitatott, szatirikus hangvételű másik tragédiával, a *Csak tréfa* címen ismerttel.

Romantikus irányultságának következetességéhez tartozik drámaszerkesztésében a klasszikus hármasság elvének mellőzése, illetve elvetése. A romantikus drámaszerkesztést követi tehát, ti. egy-egy jelenetet dolgoz ki erőteljesen, akár korfestésről, akár a szereplő személyek jellemének erőteljes kidomborításáról van szó; a részek klasszikus egységbe ötvözését viszont, a vázolt orientációnak megfelelően, nem tekintik céljának.

Az ilyenképpen summázott reformkori szabadelvűség és romantikus ideálok alapján Madáchnak következményszerűen szembe kellett kerülnie a megyei maradisággal. Erről a fokról pedig költői és emberi fejlődésének útja oda vezetett, hogy a polgári átalakulás meggyőződéses és következetes híve legyen.

Témánkat közvetlenül érintően, Madáchnak abban a gesztusában is romantikus hozzáállást szögezhetünk le, amikor a nemzeti múlt történelmi eseményeihez fordul — például a *Mária királynő* c. drámában —, s ott a magyar—délsláv közös múlt szövevényes világát idézve, délsláv személyeket és színtereket fog szerepeltetni. Madách e romantikus drámájának ilyen alapon vannak tehát délsláv jellegű vonatkozásai is.

Ugyanakkor azonban *A civilizátor* esetében más a helyzet. Itt ugyanis egy a költővel egykorú, megoldásra váró, érzékeny és nagy hatósugarú társadalom-politikai kérdés meg nem oldott, kiáltó tényéről van szó. A romantika kelléktára épp ezért itt át fogja adni helyét a kortárs-probléma ecseteléséhez szükséges realista szándéknak, az arisztophaneszi modor nyújtotta és egészen a naturalisztikusát súroló stiláris, kompozíciós és jellemábrázoló lehetőségeknek. A magyar utóromantikának ebben a szakaszában tehát Madách, a szemtanú (a romantikus vonásokat mellőző szatírájával), valójában tanúvallomást vet papírra, s így mintegy tizenhat esztendővel a romantikus hangvételű *Mária királynő* után, társadalma egyik nyitva hagyott, megoldatlan kérdésének tudatosítása kapcsán jut el a délsláv vonatkozások ismételt beépítéséhez, bevonásához költői művébe.

E konkrét indítékokon kívül említsük meg azt is, hogy a magyar romantizmus idősza a délsláv vonatkozások gazdag skálájáról tanúskodik általában. Kifejezett volt például a délsláv népköltés és az egyéb délsláv témák és személyek iránti érdeklődés, a szerb modorban történő verselés pedig az ún. „szerbus maniert” fogja eredményezni. Stb., stb. Még ezen az alapon sem lenne tehát meglepő, hogy a magyar utóromantika egyik kivételes és egyedülálló képviselője, *Madách Imre* is délsláv szereplőket, színtereket stb. épített be költői művébe.

4.

Madách művének délsláv vonatkozásokat tartalmazó első rétege a Tragédia megírása előtti periódusból való, és két drámai művére vonatkozik, a *Mária királynő* c. öt felvonásos drámájára, valamint *A civilizátor* címmel szereplő szatírájára.

A két mű között mindenekelőtt alapvető különbség mutatható ki. E különbség abból adódik, hogy a Nagy Lajos király leányáról, Mária királynőről szóló drámájának kidolgozását Madách a szabadságharc előtti esztendőkből kezdi, és nem a saját korának, hanem a XIV. század eseményeinek és személyeinek ecsetelésére vállalkozik. Ugyanakkor A civilizátort a megbuktatott szabadságharc után s az (1867-i) osztrák—magyar kiegyezés előtt alkotja meg. A kiegyezés előtt, amit egyébként már nem is ért meg.

A civilizátor ilyképpen nem a távoli múlt felidézése, hanem a vérbefojtott, 1848—49-i függetlenségi harc után beálló Bach-korszak egyik erőteljesen kiélezett, megoldását váró kérdésének, ti. az egykorú Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetének, s így a délszlávok helyzetének megoldatlanságát is jelző kérdésének a fölmutatása. Madách ez esetben tehát az egykorú közvetlen társadalom-politikai aktualitásból merít, és a más alkotásaiban alig vagy éppenséggel nem tapasztalható közvetlenséggel jelzi ezt a maga elevevenségében és harsány színeivel egzisztáló kérdést, s a kérdés egyes vonatkozásaival kapcsolatosan villantja meg a teljes költői opusában is egyedülállóan éles társadalombíráló erényeit.

A Mária királynő c. drámájának első változatát Madách 1843-ban dolgozza ki, s ilyen formájában az MTA drámapályázatára szánja. A szöveget 1855-ben átírja, s ma ezt az átírt változatát ismerjük.

A dráma cselekményét költőnk az 1382-től 1387-ig eltelt öt esztendőhöz köti. A délszláv vonatkozásokban kivételesen és többszörösen gazdag darabot munkásságának központi alkotása, Az ember tragédiája előtt (1843 és 1855 között) vetette papírra. Ez a XIV. századot idéző dráma témáját tekintve a közös magyar—horvát állam történetének egyik szakaszát dolgozza föl; zsúfolt, színes, szenvedélyektől lobogó körképet festve. A magyar—horvát állam közös eseményeinek a képét idézve, Madách nagyszámú és javarészt hiteles délszláv (főként horvát) történelmi személyt vonultat föl. A történések színhelye — a történelmi valóságnak is megfelelően — igen gyakran horvát tájakhoz, horvát vidékekhez kötődik.

A délszláv vonatkozású momentumok teljesebb áttekintéséhez íme a dráma menetének vázlatos kivonata:

Az I. felvonás cselekményének színtere a vranai vár, szereplői meg nagyrészt horvát főurak: Palizsnay János vranai perjel, Horváthy Pál zágrábi püspök, Horváthy János hadvezér, Horváthy László zászlósúr, Simontornyai István, ugyancsak horvát főúr, De Oranis Marinus dalmát főúr, majd Szofra, az uraknak főliszolgáló „horvát leány”, Palizsnay kedvese.

A vranai várteremben egybegyűlt horvát főurak a Nagy Lajos király halála után beállt interregnális megtorpanást s a király tizenhat esztendőös leányának, Máriának, királlyá koronázását tárgyalják; méltatlankodva a „nőkirály”, vagyis a „szoknya-uraság” ellen. Közlik azt is, hogy „Tvartko”, ti. Tvrtko bosnyák király elsőként jegyzi nevét arra a listára, amelyen az „asszonyuralom” ellen zendülő horvát főurak aláírását várják.

A horvát főurak terveit, céljait Madách az alábbi sorokkal jellemzi:

PALIZSNAY

*Ím itt ez irás!
Jegyezze fel nevét, itt áll Tvardkó
Bosnyák király s fog állni sok jeles.*

SIMONTORNYAI

Mit kezdünk, hogyha Máriát lerázzuk?

PALIZSNAY

*Mit bánom én, csak béke ne legyen,
Megfojt e kisszerű kalmár világ,
Törvényes rendetlenség, melyben egy
Becsületes tréfát sem vihetünk ki:
E poshadás, hol csak békák teremnek.*

SIMONTORNYAI

*Legjobbna tartanám a hét vezér
Kormányát újra felállítani.
Elosztjuk az országot.*

Végeredményben, Mária királynő ellenében, a nápolyi uralkodót, Durazzo Károlyt óhajtják behívni ellenkirálynak.

Ugyanebben a színben jelenik meg a délszláv, illetőleg délszláv származású szereplők közül Kotromanić Erzsébet, az anyakirályné, Nagy Lajos özvegye, aki a bosnyák udvarból került Budára. Rajta kívül még Frangepán János is szerephez jut.

A vranai várban történetekkel párhuzamosan Budán a főurak a „Balti tengertől az Adriáig” hódolni sietnek Mária királynőnek, így a még előbb rebellis módon hangoskodó, alapvetően képmutató és álnok Horváthy Pál zágrábi püspök is. Hódoló szövegét, jellemvonásainak kidomborítása céljából, érdemes szó szerint is idézni:

HORVÁTHY PÁL

*Engedje, felséged, hogy zsámolyánál
Szintén lerakjam mind a hódolást,
Mely aggott keblem mint nehéz tereh
Mindaddig nem engedte megpihenni,
Mig a távoleső Horvátországból
Nem hoztam el, hogy itten bémutassam.*

A lázadó, majd pedig képmutatóan hódoló Horváthy rövidesen a nádort, Gara Miklóst is értesíteni fogja a Horvátországban készülõ zendülésrõl, s így teret nyer, hogy a királynõ közvetlen közelébõl, kõrmõnfõnt módon, az ellenkirály, Durazzo Károly útját egyengesse.

A következõ felvonás Nápolyban játszódik, ahol a horvát fõurak közül Horváthy János és Pál, a hadvezér, ill. zágrábi püspök, azon fáradozik, hogy Durazzót a magyarországi ellenkirályi akcióhoz megnyerje. S amíg Budán Lajos király másik leányát, Hedviget a lengyel trónra várják, Horvátországból a vranai vár nyílt lázadásának meg annak a híre jõ, hogy Tvrtko önkényesen elfoglalta az özvegy Erzsébet tartományait. A hírek hallatára Mária királynõ édesanyjával, Erzsébettel a horvát urak közé indul, hogy lecsõndesítse õket. Zágrábban pompásan fogadják, s hódol elõtte a horvát fõnemesség képviselõje. Az események illetõen fordulását látva, Horváthy Pál a vranai zendülõket királyhûsége bírja, ugyanakkor azonban a zendülõk vezérét, Palizsnayt pénzzel Tvrtko várába tanácsolja.

A III. felvonásban az iménti Horváthy Pál a horvát urak egy részével (Palizsnay, Simontornyai) a tengerparti Senj, vagyis egykorú nevén Zeng városáig megy hódolni Durazzo Károlynak, arról biztosítva õt, hogy híveinek nagyobb száma Zágrábban várja. Mária királynõ — megelõzendõ Durazzo Károlyt, a rajta „segíteni õhajtó rokont” — házasságot köt az akkor még brandenburgi grófként szereplõ Zsigmonddal, a késõbbi német—római császárral. Horváthy Pál mindennek ellenére, Mária és Erzsébet jelenlétében, közli Durazzóval, hogy a rendek „ország-pártfogónak” választották, amiért Mária királynõt rövidesen lemondatták.

Ijesztõ és intõ jelek (fõldrengés, mennydõrgés, varjak serege Budavárban, a koronázáson szt. István õsi zászlajának elszakadása) mutatkoznak Durazzo uralma elején, amiért tébolvult módján viselkedik lelkiismeretfurdalásának súlya alatt. E helyzetben Erzsébet ocsúdik föl elszõnek, meggyilkoltatja Durazzót, mire Horváthy Pál újból a zendülés „gyûlpontjának” jelõli Zágrábot. Mária és Erzsébet ismét Horvátországba készül, hogy a horvát urakat lecsillapítsa.

Az utolsó (V.) felvonás színtere a Gorian közelében levõ „diakovári erdõ”, ahol Palizsnayék megtámadják a királynõ kíséretét, foglyul ejtik õket; Garát, a nádort pedig egy „közhorvát” leszúrja. A fogságba került Mária királynõt és Erzsébetet Krupára, majd Novigrádba szállítják. (A Horváthy testvérek Nápolyból Károly gyermekfiát szeretnék a magyar koronához juttatni, míg ugyanakkor Budán a tanács Zsigmondot választja királlyá.)

Szofra, a horvát leány, kész titkon megszõkttetni Máriát, de ez a szõkést visszautasítja. A várat erõsen ostromolják, Horváthy Pál pedig Erzsébet királynõt a vár fokáról közékük vetteti elrettentõ példaként. A pártütõk csakhamar elveszítik a Bánságot és Szerémséget, Zsigmond pártja meg egyre nõ. A velencei s a Mária királynõhöz hû magyar vitézek kiszabadítják az ifjú uralkodónõt, és Budára indulnak vele.

A drámában megvalósított korfestés, a cselekménysor bonyolítása, a jellemek gazdag skálája, a sûrités és tömõrités, valamint a föl-fõltûnõ evokatív erõ már a drámaíró Madách igazi erényeinek sziporkáit csillog-

tatja; amely erényeinek a betetőzését, diadalra juttatását a Tragédiában teljességgel meg is fogja valósítani.

Dramánk hősei tipikus madáchi „romantikus titánok”: egészében nagy szenvedélyű, nagy célokért küzdő és azokért tragikusan bukó hősök, akik azonban lelkükben mindvégig törhetetlenek maradnak.

Említsük meg itt csupán még azt, hogy e darab romantikus lázadói közül Palizsnay János vranai perjel képezi Ádám alakjának első vázlatát, vagyis a Tragédia rajongó lázadójának előhírnökét.

Madách e drámáját nyilván a legrangosabb helyek egyike illeti azoknak a magyar irodalomban kimutatható drámai alkotásoknak a sorában, amelyek ennyi délszláv vonatkozást tartalmaznak, akár a cselekmény színtereit, akár pedig a cselekményt bonyolító személyeket veszük tekintetbe.

* * *

Madách már nógrádi jogászokodása idején aktívan bekapcsolódik a megyei életbe, és egyértelműen a liberális elvek mellett tesz vallomást. E liberális elveknek állhatatos híve marad tetteiben és írásaiban egyaránt, s ezeket következetesen és folyamatosan kifejezésre juttatja, hol erőteljes, hol meg szerényebb formában. Amikor a saját égő sebeire és a közösségre keresve gyógyírt, az írás balzsamához fordul, akkor liberális elvei valójában a radikalizmus határait súrolják; ti. népi tudatból fakadó, népies ihletésű, a nép örökifjú alkotó készségéből eredő s az egész nemzethez szóló téma után kutat, jöllehet egy ilyenképpen fölfogott téma megjelenéséhez, létrejöttéhez a hűbériség teljes megszüntét tekinti alapvető föltételnek, s e rend megszüntét világosan ki is mondja, föl is vázolja a Tragédiában. Liberalizmusának radikális fokáig eljut azonban akkor is, amikor maró gúnnyal és kivételes szenvedéllyel tiltakozik az oszt-rák őszirodalmi eszme, az ún. „egységes Ausztria” ellen éppen *A civilizátorban*. S itt feudalizmus ellenességével párhuzamosan antikapitalizmusa is kifejezésre jut, ti. elutasítja a Bach-korszak idején alkalmazott gyarmatosító módszereket és azok végső célkitűzéseit. Antikapitalizmusát e művében egyébként közérthetően az önkényuralom teljes eszmeköre: az elnemzetlenítés, a nemzetietlenség, az erkölcsi normák, az életmód egésze váltja ki.

Mindezért az írott műben, az irodalomban a tudatosítás, az ellenharc elsőrangú eszközét látja. És egész konkrétan is: a rövid, illetve rövidebb, öntudatra ébresztő, elgondolkodtató, gondolkodásra serkentő rövid műfajok társadalmi szerepében hisz, és önmaga is csupán ilyeneket alkot. A nagyobb lélegzetű szépirodalmi műfajokat visszautasítja, ti. saját réveteg kora enervált szellemiségének kielégítőjét látja bennük; valamiféle menekülést, megbúvást, ernyedte belefeledkezést egy-egy hosszú lére ersztett alkotásban, amilyen — s ezt világosan hangoztatja — a regény ersztett alkotásban, amilyen — s ezt világosan hangoztatja — a regény is.

Mindennek megfelelően meggyőződéssel hisz a költészet csaknem varázsos, mágikus erejében, mert egyedül a költészet hivatott szerinte a mindinkább embertelenné váló világ megváltására; hiszen az eredendő

harmonikus emberi életnek, az ősi összhangnak éppen a költészet az egyik tartó pillére. Hétköznapijaink forgatagában pedig — Madách szerint — a költészetet a nő és a gyermek jelenti.

Szóljunk most néhány szót A civilizátor című darabról is!

Madách, amint érintettük már, ezt a komédiáját Arisztophanész modorában írta, s ez az utolsó drámai műve, amely a Tragédia előtt, 1859-ben jött létre. A civilizátort azzal a céllal írja arisztophaneszi modorban, hogy e modornak a nyersség fokáig szókimondó szabadszájúságát, olykor durva komikumát, magától értetődő lehetőségként alkalmazhassa egy olyan súlyos és égető kérdés identifikálásához, amilyen 1849 után a Bach-korszak Magyarországon a nemzetiségek helyzetének megoldatlan kérdése volt. Ez a kérdés egyébként súlyos örökségként maradt meg az 1848-at megelőző időből. A magyar közvéleményt mindezért az ötvenes években fokozottabb mértékben is foglalkoztatja a nemzetiségek helyzetének megoldatlan volta, s ezt közvetlen összefüggésbe hozzák a szabadságharc elfojtásával. Hogy a magyar közvélemény ehhez a fájó kérdéshez valójában ilyképpen viszonyult, bizonyítja az a tény is, hogy a köznemesi liberalizmusnak a Madách „civilizátorában” kifejezésre jutó álláspontja előtt, tehát e mű megjelenése előtt, lát napvilágot Mocsáry Lajos *Nemzetiségek* c. munkája is.¹

A civilizátor egyébként még reagálásnak, válasznak, vagyis gúnyiratnak is tekinthető Bach öntömjénező, önnön magát ünneplő, *Rückblick* c. írására. Széchenyi, Madáchhoz hasonlóan, ugyancsak maró gúnyval telt írással viszonzza Bach említett irományát.

Elevenítsük most föl A civilizátor cselekményének fő momentumait, hogy a műből adódó következtetéseinknek minél konkrétabb alapot biztosíthassunk.

István gazda és cselédei (névszerint is: Janó, a szlovák; Uroš, a szerb; Mitrule, a román; Carlo, az olasz; Miska, a magyar és Mürzl, a német) a mezei munkából térnek meg, s Urošt nem engedik a közös asztalhoz ülni büntetésből nyakassága miatt. Furcsa jövevény közeleg. Azt hiszik róla, hogy komédiás, köszörűs vagy éppenséggel garabonciás. A jövevény nem más, mint Stroom, a nagy „civilizátor”, aki kutyák által vont taligán, hatalmas irathalmaz tetején érkezik. Hona „a nagy német haza”. „Keletre hordom áldását nyugatnak” — mondja kérkedve, s azt is, hogy „gyökeres gyógyítást” fog eszközölni, mert hát „Nagy hivatás van a német előtt”.

István gazdától a hegeli filozófiát kéri számon, majd a kiközösített Urošt veszi észre, s az háborítja föl, hogy Uroš büntetését nem írott törvény, hanem „bevett szokás” alapján szabták meg. Uroš bölcsnek találja a jövevény szavait, sőt úgy véli, hogy jómaga éppenséggel talán mártír is.

Miután értesül, hogy István gazdának szlovák („tót”), szerb („rác”), román („oláh”), olasz, magyar és német cselédei vannak, Stroom hangsúlyozza, hogy ő e házban mindent másképpen intézne, mert „minden nemzet / Egyenlően van jogositva élni”. A cselédeknek nagyon tetszik az ilyen beszéd, prófétájuknak tekintik Stroomot, s készek elüldözni István gazdát. A „civilizátor” amuletteket osztogat nekik, Istvánnak pedig

azt ígéri, hogy ő marad továbbra is az úr, csupán a parancsolás jogát vonja meg tőle. Közben dalolva érkezik a málhás svábbogarak menete. Íme a dal néhány sora:

KAR

*Dicsérünk, mester, aki nekünk
Ma ismét új házat szereztél!
Híven járunk el ügyeidben,
Befurakodva minden zugba,
Mi, a civilizációnak
Ellenállhatatlan hordozói.*

Stroom mindezek után hozzálát a civilizáláshoz. Legelőször is leltárt készít a házban, majd Uroš ügyében hoz ítéletet 16 ívnyi terjedelmű aktában, amiért Urošnak 16 húszast „muszáj” fizetnie, ahogyan Stroom mondja, és megköveteli, hogy ezt a magyar nyelvből hiányzó szót jól tanulják meg. István gazda megegyezett Urošsal, mindemellett neki is 10 húszast kell letennie a „civilizátornak”. Most az adminisztratív rendcsinálás van soron, amiről Stroom így szól:

STROOM

.....
*Hoztam magammal mindenik egyénre
Vagy ötven ív rubrikázott papiroost,
Előlegesen, úgy hiszem, elég lesz.
Itt néktes az igazolási jegy,
A marhapasszus, fegyverengedély. —
Névösszeírás, birtokív, adókönyv
Keresztlevél, oltási bizonyítvány.*

ISTVÁN

De nem vagyunk beoltva.

STROOM

*Mit se tesz,
Csak a rubrika jól legyen betöltve.
De halljátok tovább s örvendjetelek:
Katonaságtól felmentő levél,
Pótlék-adó, dohányra engedély,
És borboléta. Im itt a cselédkönyv,
Községi bizonyítvány, később jönnek
Tájékoztató a kormánylapok,
Hetenként egy szekérrel. —*

A „civilizáció” azzal folytatódik, hogy Stroom leszedi Istvánról a fölölegesnek minősített ruhadarabokat, ami azonban már komolyan megdöbben a cselédet is. Elrendeli továbbá a búzakenyér helyett a kukoricacsutakból való használatát, a búzát meg adóba fogja. István gazda ruháitól, házától, kenyereitől, cselédeitől megfosztva, megszegyenülten a kutyaórlba vonul.

A cselédek csakhamar rádöbbennek arra, hogy Stroom körmönfont módon rászedte őket; dühük és szégyenük pedig akkor lép a tetőfokára, amikor kibetűzik az ajándékba kapott amulettek becsmérő és megalázó szentenciáit. Mindezzért visszahívják István gazdát, aki azonban habozik; inkább arról szeretne álmodni, hogy majd csak jóra fordul, s ezért cselédeit is a kutyaórlba invitálja.

A cselédek elhatározzák, hogy István nélkül, a saját erejükből segítenek önmagukon. A „civilizátor” ugyanakkor úgy dönt, hogy 200 paragrafusból álló pátens alapján lakat alá veszi a lányokat szerte az országban, s csupán taksa fejében adja ki naponta. Ez a körülmény végre felbőszíti István gazdát, aki „egy kicsit későcskén ébred”. Most tehát maga köré toborozza cselédeit, Mürzl szoknyája pedig a zászló szerepét tölti be. A cselédek segítségével István az ablakokon keresztül vonul a házba, míg Stroom az ajtón távozik; s noha kiebrudalták, megvan az az elégtétele, hogy Istvánnal szemben nem vétett a stratégia arany szabályai ellen. A kar siratja a civilizáció vesztét:

KAR

*Jaj néked, föld, keseregj, jajdulj fel,
Elesett Svábia, a szent vár
És Európa, melyet mink oly
Szépen germán-kereszttyéneztünk.
Ismét csak vad pogánnyá süllyed.
Ledobja válláról az ökröt,
Amelyet szépen ráültettünk,
S megint ő ül fel az ökörre.*

István nagylelkű Stroomhoz, meghagyja ugyanis kintornásznak, mert két dologra tanította meg őt is meg embereit is, ti. a „civilizátor” huncut, álnok voltának leleplezésére, valamint az embereit meg őt összefűző egyetértés szükségességére. De idézzük csak Stroom és István vonatkozó szavait:

STROOM

*E klasszikus pogány komédia,
Látom, nem az én tettkörömbe vág,
Az államalkotás nem kenyerem.
Eszmém dicső volt, büszke, nagyszerű:
Az egészséges erős monarchia,*

*De a paraxisban az enyv gyenge szer,
Csúnyául szétment, amint ráütöttél.
Romantizmushoz térek vissza hát,
Keresztyén művelődés tudományom,
Kozmopolitizmus a mesterségem.
Jó, hogy megőrzém aktáim között
A sípládát. Elő te régi társ!*

ISTVÁN

*Ez jól van, húzz hát egyet rajta, sógor,
Bukfencet is hányhatsz, mi mulatunk,
S gondunk lesz rá, hogy úgy ahogy megélj.
Mert kettő nyertünk mégis általad:
Egy szót, mi eddig nyelvünkől hiányzott,
A huncutot, neked köszönjük, és
A drágább vívmány, egy szakadhatlan pánt:
Az egyetértés, mely most összefűz.
Nem úgy, barátaim?²*

.

* * *

Szögezzük le mindenekelőtt azt a leglényegesebb tény, hogy a „népboldogító” bécsi „civilizátor” kifizurázásával Madách világosan kifejezésre juttatja a Habsburgok abszolutizmusának egyértelmű visszautasítását, s ezzel egészében kétségtelenül haladó álláspontot foglal el Béccsel, illetve Bécs politikájával szemben.³

Haladó állásfoglalása más műveiben ennyire egyértelműen nem is jut kifejezésre, hiszen köztudott, hogy haladó álláspontjának meglétét a Tragédiában például többen és többször is megkérdőjelezték, sőt: az elvitatás szándékával vitatták.

A bécsi „missziót” Madách tehát tarthatatlannak és megszegyenítőnek minősíti, bürokratizmusát maró gúnnyal illeti, hiszen a „civilizátor” típusú bürokrata apparátus aktaadattá silányítja az embert, a paragrafusok útvesztőjével von misztikus nimbuszt a vérszopó zsarolás, a legszegyenletesebb kizsákmányolás csupasz és épp ezért burkolandó ténye köré. A bécsi civilizátor kvázi-törvényismerő, aktákkal takaródzó és paragrafusokkal zsonglörködő vonásainak ecsetelésekor közvetlen párhuzam és szuggesztív koincencia mutatható ki Madách e művének és Petar Kočić *Borz a bíróság előtt* (Jazavac pred sudom) című, rokon tendenciákat jelző alkotásának megfelelő helyei között. S itt rendkívül jellemző, hogy a bécsi „civilizátort” Madách is, Kočić is egészen hasonlóan látja, tehát hasonlóan is ecseteli.

Madách a Bach-abszolutizmus viszonyulását a nemzetiségek kérdéséhez annyira rossznak és elfogadhatatlannak tartja, hogy még a régi, tehát 1848 előtti helyzetet is föltétlenül jobbnak, méltányosabbnak látja, s ezt komédiájában — amint tapasztalhattuk — kifejezésre is juttatja.

A *civilizátorban*, ellentétben a Tragédiával, és tulajdonképpen csak ebben a művében, rokonszenvvel ábrázolja a népet, ami, egészében haladó állásfoglalása mellett a bécsi politikával szemben, következő nagy pozitívuma. A *civilizátor* azonban nemcsak a bécsi kultúrtrégerek és svábbogarak gúnyképe, hanem a magyar köznemességé is. E vígjáték tudniillik a magyar patriarkális elmaradottság szatírája. Hiszen a magyar köznemességről, amelynek megszemélyesítője István gazda, Madáchnak nincsenek illúziói; és metsző kritikája e meghunyászkodó, passzív rezisztenciába vonuló köznemességre itt sújt le a legerőteljesebben. *Lukács György* szavai szerint: „Az Ausztria felé ügyesen és jól hadakozó *A civilizátor* c. szatíra egyszersmind a gazdasági hátramaradottság, a patriarkális úr és szolga viszony dicsőítése. (Jellemző: ebben az összefüggésben, de csak ebben, Madách rokonszenvvel ábrázolja a népet.)”⁴

A passzív rezisztencia megszegyenítő és célra nem vezető mivoltát alig is lehetne érzékletesebben ábrázolni, mint ahogyan azt Madách teszi, amikor István gazda Stroom elől a kutyaólba menekül, vagy amikor megállapítja róla, hogy „egy kicsit későcskén ébred”, hogy végre embereivel, a különböző nemzetiségűekkel, karöltve üldözze ki házából az erőszakos betolakodót, s amikor harci készségének föllobbanását csak triviális, sőt obszcén okok válthatják ki. Ez utóbbi okok kiemelése már Madách kritikai viszonyulásának megsemmisítő mesterdöfése a magyar köznemesség irányába.

* * *

Madách tehát *A civilizátorban* elutasítja a Bécs-nyújtotta megoldásokat, ezeknél ugyanis a régi állapotokat megoldatlan kérdéseikkel együtt is jobbnak tartja. A magyar köznemesség magatehetetlenségét és passzivitását maró gúnyjal pellengérezi ki, a néppel (kivételesen ugyan, de) mindvégig szimpatizál —; de, mindezen, szinte aprólékosan kimutatható pozitív tények ellenére is, a nemzetiségek kérdése ügyében nem ad megoldást, hanem: felszínre hozza és aktualizálja a kérdést. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Madách nem politikai programot tár elénk, nem közvetlenül fölhasználható, alkalmazható megoldási sémát nyújt; hanem hajlamot, akaratot, készséget és igényt.

Mindennek alapján *A civilizátor* c. vígjáték tényleges jelentőségét a magunk részéről abban látjuk, hogy Madách azzal a céllal aktualizálja a megoldatlan nemzetiségi kérdést, hogy a rendelkezésére álló irodalmi eszközökkel és írói indulattal utaljon a kérdéssel kapcsolatos helyzet tarthatatlan voltára. Azzal pedig, hogy 1859-ben egy súlyos társadalompolitikai kérdést aktualizál, sokkal többet tesz, mintha ő adna valamilyen megoldást. Madáchnál ugyan aligha kellene attól tartani, hogy az ő megoldása esetleg szűkkeblűen elfogult lehetett volna, hisz erre műveiből és közszerepléséből nem következethetünk. Inkább attól tarthatnánk esetleg, hogy a meg nem adott megoldás utópisztikus megfogalmazást nyert volna.

Ne bocsátkozzunk azonban semmilyen találgatásokba, ehelyett szögezzük le még egyszer, hogy a vesztett szabadságharc után, az 1867. évi

osztrák—magyar, majd pedig az 1868. évi magyar—horvát kiegyezés előtt, Madách a délszlávok, románok, szlovákok stb. megoldatlan nemzetiségi kérdésének aktualizálásával, minden irreális és meddő eszme-futtatás helyett, *a megoldás szükségességének igényét juttatja kifejezésre; a megoldatlan nemzetiségi kérdés ügyében emeli föl szavát*, s ilyenképpen rendkívül jelentős, tudatosságában és tudatosító funkciójában is kiváló gesztussal lép a közvélemény színe elé közvetlenül a Tragédia univerzális dimenzióinak megalkotása előtt.

5.

Az eddig kifejtettek összegezéséként a következő alaptételeket emeljük ki:

A magyar romantizmus időszaka a délszláv vonatkozások gazdag skálájáról tanúskodik. Kifejezett volt például a délszláv népköltés és az egyéb délszláv témák és személyek iránti érdeklődés, a szerb modorban történő verselés pedig az ún. „szerbus maniert” fogja eredményezni. Stb., stb. Ilyen alapon sem tűnhet tehát meglepőnek, hogy a magyar utóromantika egyik kivételes és egyedülálló képviselője, *Madách Imre* (1823—1864) is délszláv szereplőket, színtereket stb. épített be költői művébe.

Madáchnak a délszláv elemekkel való kontaktusa azonban csak részben tekinthető kifejezetten romantikus vonatkozásnak. Annyiban ugyanis, amennyiben a nemzeti múlt felé fordult, s ilyenkor, csaknem szabályszerűen, a bonyolult magyar—horvát sorsközösség jelenségével kellett például találkoznia. Ha viszont a vele egykorú társadalom problémaköréből merített, a megoldatlan nemzetiségi kérdést is meg kellett látnia hazájában. Madách utóromantikus művének délszláv vonatkozásai első-sorban tehát ilyen alapon sarjadtak, s főként ilyen alapon is értelmezhetők.

Az erre a témára készült dolgozat célja Madách művének eddigi vizsgálatához, gazdag értékeléséhez és láttatásához egy újabb szempont hozzáadása: a drámáiban rejlő délszláv vonatkozások kikeresése és fölmutatása.

Madách művének délszláv elemeket tartalmazó rétege mindedig nem foglalkoztatta sem a magyar, sem a délszláv irodalomtörténészeket, sem pedig a kapcsolattörténet kutatóit. A köztudatban ugyanis a Madách művéhez fűződő délszláv vonatkozások kérdése nyilván kizárólag a Tragédia útjának és sorsának történetét asszociálja a délszláv népek körében. E dolgozattal azonban arra kívánunk rámutatni, hogy Madách művének délszláv vonatkozásokat tartalmazó első rétege a Tragédia megírása előtti periódusból való, ti. két drámai művére vonatkozik: a *Mária királynő* c., öt felvonásos drámájára és az arisztophaneszi modorban készült, *A civilizátor* címmel szereplő darabjára.

Az elsőt mindenképpen a legrangosabb helyek egyike illeti azoknak a magyar irodalomban kimutatható drámai alkotásoknak a sorában, amelyek ilyen kivételesen nagy számú délszláv vonatkozást tartalmaznak, akár a cselekvés színtereit, akár pedig a cselekvést bonyolító személye-

ket vesszük tekintetbe. A civilizátorban ugyanakkor (a veszített 1848/49. évi szabadságharc után, az 1867. évi osztrák—magyar, majd pedig az 1868. évi magyar—horvát kiegyezés előtt) Madách a dészlávok, románok, szlovákok stb. megoldatlan nemzetiségi kérdésének aktualizálásával az egykorú Magyarországon, minden irreális és meddő megoldási lehetőség helyett, a megoldás szükségességének igényét juttatja kifejezésre.

J E G Y Z E T E K

¹ Ld. ezzel kapcsolatban *Kemény G. Gábor*: Mocsáry Lajos a népek barátságáért. Politikai Könyvkiadó, Budapest, 1972; 5—262, különösen pedig a 129. laptól kezdődő részt!

² A szövegidézeteket a következő kötetből vettük: Madách Imre Összes művei I. k., Budapest Révai Kiadó, 1942; 219—364-ig és 463—508-ig.

³ „A történelmi látókör... korlátozottsága ellenére Madách a döntő kérdésben, Magyarország függetlenségének kérdésében, a Habsburg-abszolútizmus (és minden belőle kiinduló demagógia) ellenében haladó állásponton áll. A *Civilizátor* c. szellemes szatírája kitűnően kifigurázza a bécsi elnyomók „népboldogító” frázisait. Madách sohasem ítéli el az 1848/49-es forradalmat, mint azt Kemény Zsigmond tette ellenkezőleg. gondolatai és törekvései mindig akörül forognak: hogyan lehetne 1848-at az adott új körülmények között megújítani?” *Lukács György*: Madách tragédiája (Magyar irodalom — magyar kultúra. Válogatott tanulmányok). Budapest, 1970; 572—573. 1.

⁴ *Lukács György*: Uo., 564. 1.

R E Z I M E

JUŽNOSLOVENSKE LIČNOSTI I SCENE U MADAČEVIM DRAMAMA

Period mađarskog romantizma svedoči o širokoj skali svojih južnoslovenskih relacija. Postojali su, na primer, izraziti književni afiniteti prema južnoslovenskoj narodnoj poeziji, prema raznim drugim južnoslovenskim temama i ličnostima, prema srpskom načinu pevanja, tj. versifikaciji nazvanoj „srpski manir”, itd. U ovakvom kontekstu nimalo ne iznenađuje što je i jedan od izuzetnih predstavnika poznog perioda mađarskog romantizma, *Imre Madač* (1823—1864), ugradio u svoje delo južnoslovenske ličnosti; scene, odnosno lokacije zbivanja, itd.

Madačev pristup južnoslovenskim elementima je, međutim, samo delimično stvar izrazitih pozicija romantizma. Utoliko, naime, ukoliko se vinuo u nacionalnu istorijsku prošlost, ali je tada, po pravilu, imao da se sretno sa isprepletenom zajedničkom sudbinom Mađara i Hrvata, na primer. Ako je, pak, uzimao teme iz oblasti suvremene problematike, tada se morao suočiti pored ostalog, i sa pojavom nerešenog nacionalnog pitanja Srba i drugih nacionalnosti na teritoriji tadašnje Ugarske. U opusu Madačevog dela južnoslovenske relacije mogu se tumačiti, dakle, prvenstveno sa ovakve platforme.

Ovo saopštenje ima za cilj da, uz dosadašnja proučavanja, bogatu procedu i sagledavanje Madačevog literarnog opusa, pokuša dodati i jedan noviji aspekt koji se odnosi na pronalaženje i prikaz južnoslovenskih elemenata u dramskom stvaralaštvu ovoga pisca.

Oblast Madačevog dela koja sadrži južnoslovenske elemente mimoišla je pažnju kako mađarskih i južnoslovenskih istoričara književnosti, tako i istraživača komparativista. Postoji, naime poprilično ustaljena opšta predstava da se južnoslovenske relacije književnog dela Imre Madača vezuju isključivo uz fenomen prijema i sudbine njegove filozofske poeme „Čovekova tragedija” u krugu južnoslovenskih naroda. Ovim saopštenjem, međutim, želimo da ukažemo na činjenicu da sloj Madačevih dela sa južnoslovenskim komponentama,

o kojima se u ovom radu govori, datira iz perioda koji je prethodio pisanju Tragedije. Pomenuti sloj se odnosi na dva Madačeva dramska dela, naime, na dramu „*Kraljica Marija*”, razvijenu u pet činova, i na komad „*Civilizator*”, rađen u Aristofanovom maniru.

Prva, svakako, zauzima ugledno mesto u redu onih drama mađarske književnosti koje obiluju izrazito velikim brojem južnoslovenskih elemenata; bilo da se radi o lokaciji zbivanja ili, pak, o samim akterima događaja. U „*Civilizatoru*”, međutim, Madač, u periodu nakon ugušene revolucije iz 1848/49. g., a neposredno pred austro—ugarskom (1867) i ugarsko—hrvatskom nagodbom (1868), aktueliziranjem nerešenog nacionalnog pitanja Srba, Rumuna, Slovaka i ostalih u tadašnjoj Ugarskoj, ističe imperativnu potrebu rešenja ovoga pitanja.